

İMAM BUHARİ’NİN KİTAPLARINDA İMAM EBU HANİFE HAKKINDAKİ RİVAYETLERİN TESPİT VE TAHLİLİ¹

Prof. Dr. Mehmet ERDEM

Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
(Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi)
mehmeterdem@firat.edu.tr

Öz

İmam Ebu Hanife ve İmam Buhari, Ehl-i Sünnet havzasında yetişen en büyük İslam âlimlerdendir. Bunlardan ilki fıkıh ilmi, ikincisi ise hadis ilmi sahasında temayüz etmiştir. İmam Ebu Hanife, 80 – 150 / 699-767 tarihleri arasında Irak’ta, İmam Buhari ise Hicri 194-256 / 810-870 tarihleri arasında Maverâünnehir bölgesinde yaşamıştır. Muhtemelen Hanefî bir ailenin çocuğu olan İmam Buhari, tabii olarak ilk dini eğitimini İmam Ebu Hanife’nin mezhebine göre almıştır. Ancak, on altı yaşına geldiğinde ailesiyle beraber hac için Hicaz’a gitmiş; ailesi dönmüş, kendisi ise orada kalarak, Ehl-i hadis olarak bilinen âlimlerin derslerine iştirak etmiştir. İmam Buhari, Hicaz bölgesinde bulunduğu zaman içerisinde, ravilerin durumlarına dair *et-Tarihu’l-kebir* ve *et-Tarihu’s-sağir* isimli eserlerini kaleme almıştır. O bu eserlerinde, İmam Ebu Hanife ile alakalı bir takım menfi rivayetlere yer vermiştir. Ayrıca meşhur *Es-Sahih* isimli eserinde Ebu Hanife hakkında “Bir takım kişiler” şeklinde tarizli ifadeler kullanarak, onun bazı içtihatlarının isabetsizliğini ima etmiştir. Bu yazıda, Buhari’nin *et-Tarihu’l-kebir* ve *et-Tarihu’s-sağir* isimli kitaplarında Ebu Hanife hakkındaki rivayetler tespit ve tahlil edilmiş ve söz konusu rivayetlerin birçok açıdan problemli olduğu neticesine ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: İmam Ebu Hanife, İmam Buhari, Menfi Rivayetler

AN INVESTIGATION ON AFFIRMATIVE NARRATIONS ABOUT IMAM ABU HANIFA IN THE BOOKS OF IMAM BUKHARI

Abstract

Imam Abu Hanifa and Imam Bukhari raised in the region of Ahlu’s –Sunnah. The first of them was regarded as being one of the greatest jurists of Islamic Law, and the second was one of very prominent traditioners (schoolars of hadis sciene).The Imam Abu Hanifa lived between 80 – 150 / 699-767 in Iraq, and the Imam Bukhari lived in Transoxiana region between 194-256 / 810 - 870. Probably, as a son of a Hanafi family, Imam Bukhari received his first religinnal education according to the jurisprudence of Imam Abu Hanifa. However, he went to Makkah to perform pilgrimage (hajj) with his family when he was sixteen or eighteen years old, After performing the hajj, his family returned to their country, but Buhari did not. Because he partispated to studies of scholars of ahl al-hadith. Imam Al-Bukhari, when he was in Hicaz, wrote his books (*al-Tarihu’l-kerib*, *al-Tarihu’l-Sağir*) regarding the status of the narrators. He mentioned in his books some narratives regarding to Imam Abu Hanifa. He also in his famous book named al –Sahih, used insolting expressions as " A number of people " on Imam Abu Hanifa and implied that Ebu Hanifa missed in some of his judical views. The object of this studies is detection and analysis of damaging narratives that were in the books of Buhari regarding to Abu Hanifa. In this study, we reached the conclusion that the mentioned narratives in Buhari’s book regarding to Ebu Hanife had problematic from many aspects.

Keywords: Imam Abu Hanifa, Imam Al-Buhari, Damging Narratives

¹ Bu yazı; 28-30 Nisan, 2015 tarihinde Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi tarafından düzenlenen “Devirleri Aydınlatan Meş’ale: İMAM-I AZAM” başlıklı sempozyumda sunduğumuz “İmam Buhari’nin İmam Ebu Hanife Hakkındaki Cerh İfadeleri Üzerine Bir Etüt” başlıklı tebliğimizin yeniden gözden geçirilip geliştirilmesiyle meydana gelmiştir.

Giriş

İmam Ebu Hanife ve İmam Buhari, kendi sahalarında İslami ilimler tarihinin en mühim şahsiyetlerdendir. İmam Ebu Hanife, Hz. Peygamber'in (sav) vefatını takip eden asırda, Onun tebliğ etmiş olduğu İslam dininin ameli veçhesini netleştirmeyi gaye edinen fıkıh ilmini, müstakil ve sistemli bir ilim haline getirmiş ve zaman içerisinde ortaya çıkabilecek hadiselerin şer'î hükümlerini tespit etme metodu hakkında bir çığır açmıştır. İmam Buhari ise İmam Ebu Hanife'den bir asır sonra, Hz. Peygamber'e (sav) nispet edilen kavil, fiil ve takrirlerin en sahihlerini tespit edebilmek için bütün meleke ve mesaisini seferber etmiştir. Böylece İmam Ebu Hanife hicri ikinci asra, İmam Buhari ise üçüncü asra, ihtisas sahaları itibariyle damgalarını vurmuşlardır. Müteakip asırlarda Ehl-i Sünnet havzasında "Fıkıh" tabiri kullanıldığı zaman akla ilk olarak Ebu Hanife isminin, "Hadis" tabiri kullanıldığı zaman ise Buhari isminin gelmesinin temelinde onların bu özellikleri yatmaktadır.

Hayatına dair yazılan kitaplardan anlaşıldığına göre İmam Ebu Hanife'nin, hangi görüşte olursa olsun selef âlimleri hakkında ya nezih ifadeler kullanmaya itina gösterdiği ya da sükûtu tercih ettiği; kendisine karşı muasırları tarafından vaki isnat ve taarruzlar karşısında ise sabrederek sadece müdafaa pozisyonunda kalmayı tercih eden zarif bir halet-i ruhiyeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde İmam Buhari'nin de gerek geçmiş âlimler gerekse kendi muasırları arasındaki muhalif görüşlü âlimleri ve ravileri tenkit ederken insaf ve itidal dairesinde kalma noktasında hassasiyet gösterdiği bilinmektedir.² Ancak, onun bazı âlimler hakkında şiddetli tenkitlerde bulunduğu da görülmektedir. Buhari'nin bu kabil tenkitlerine, dolaylı yoldan da olsa, maruz kalan âlimlerden biri de İmam Ebu Hanife olmuştur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Buhari, kitaplarında, İmam Ebu Hanife'nin aleyhine olan bir takım rivayetlere yer vermiş, buna karşılık lehine olan rivayetlerden hiç söz etmemiştir. Onun Ebu Hanife hakkındaki bu menfi ve mesafeli tavrı, öteden beri âlimlerin dikkatini çekmiş ve bu husus bir takım tahlil, mütalaa ve tenkitlere mevzu olmuştur. Bu çalışmada öncelikle bu iki büyük İslam âlimi hakkında kısaca bilgi verilecek, saniyen İmam Ebu Hanife hakkında, İmam Buhari'nin kitaplarında bulunan rivayetler orijinal metni ile birlikte tespit edilerek tercümesi yapılacak ve tahlile tabi tutulacaktır. Tevfik Allah'tandır.

² Bkz. Azami, Mustafa, "Buhari" Maddesi, *DİA*, VI, 368-372.

I- İmam Ebu Hanife ve İmam Buhari

A- İmam Ebu Hanife

Ebu Hanife, halen Müslümanlar arasında hayatiyetini sürdüren dört Sünni fıkıh mezhebinin ilkinin teşkil eden Hanefi Mezhebinin imamıdır. İsmi Numan, babasının ismi ise Sabit'tir. Yaygın kanaate göre Fars menşeli bir aileden gelen İmam Ebu Hanife'nin nesep silsilesi; Numan b. Sabit b. Zota b. Mah şeklinde tespit edilmiş olup, umumi kanaate göre 80 / 699 tarihinde³ Küfe'de doğmuş ve 150 /767 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir. İmam, Bağdat'ın Hayzurân kabristanındaki mezarına defnedilmiştir.⁴

Özellikle Hanefi mezhebine tabi olan Müslümanlar tarafından,“İmam-ı Azam / En büyük İmam” payesi ile anılan Ebu Hanife (ra) 70 senelik ömrünün 52 senesini Emevilerin döneminde, 18 senesini ise Abbasilerin döneminde geçirmiş ve hilafetin Emevilerden Abbasilere geçişinde ortaya çıkan siyasi ve içtimai çalkantılara şahitlik yapmıştır. İmam, her iki dönemde de resmi idarenin tazyikine maruz kalmıştır. Şöyle ki; h.121 senesinde, Emevi Halifesi **Hişam b. Abdülmelik**'e (v. 125) karşı huruç hareketi başlatan Zeyd b. Ali Zeynülabidin'e (v. 122) fikri ve mali açıdan destek verdiği için takip ve tevkife tabi tutulmuştur. Ayrıca son Emevi halifesi **Mervan b. Muhammed** (v. 132) zamanında Irak valisi olan **Yezid b. Ömer b. Hübeire el- Fezâri'nin** (v. 132), teklif ettiği Kûfe kadılığı vazifesini kabul etmediği için, h. 130 senesinde mezkûr vali tarafından tevkif edilerek kamçı cezası ile cezalandırılmıştır. Söz konusu görevi kabul etmeme kararlılığını sürdüren imam, nihayet serbest bırakılmıştır. Bu tarih itibariyle 50 yaşında kâmil bir fakih olan İmam o zamanlarda, nispeten de olsa, siyasi mücadelelerden uzak bir yer olan Mekke'ye gitmiş ve orada âlim sahabe Abdullah İbn Abbas'ın ilmi mirasından istifade etmiştir.⁵ Burada kaynakların İmam Azam'ın kendi ağzından rivayet ettikleri bir anekdotu zikretmekte fayda vardır. İmam şöyle demiştir: “*Mekke'ye vardığımda Ata (b. Ebi Rabah) ile karşılaştım ve kendisine bir soru sordum. Bana, sen neredensin, dedi. Ben de, Küfe'denim, dedim. Bunun üzerine dedi ki, 'Ha, sen dinlerini darmadağın yapan ve birçok gruplara ayrılan kişilerin şehrendensin, öyle mi?' Ben de, 'evet', diye cevap verdim. Daha sonra, 'Sen hangi gruptansın?' diye sordu. Ben de,*

³ Bazı kitaplarda İmam-ı Azam'ın doğum yılının h. 61, 63 ve 70 yılları olduğu da zikredilmiştir. Son dönem âlimlerimiz arasında İmam Ebu Hanife'yi en iyi tanıyanlardan biri olan Muhammed b. Zahid el-Kevseri bu tarihlerden 70 yılının tercihe şayan olduğunu söylemektedir. Bkz. el-Kevseri, Muhamed b. Zahid, **Te'nîbü'l-Hatîb**, Daru'l-kütübi'l-arabi, 1981, s. 32.

⁴ Ebu Hanife hakkında kafî ve şafî malumat için bkz. Saymeri, Ebu Abdillâh, Hüseyin b. Ali, **Ahbaru Ebi Hanife ve Ashabihî**, Alemü'l-kütüb, Beyrut 1985.

⁵ Ebu Hanife'nin hayatı, ilmi yönü ve fıkhi metodu hakkında bkz. Mustafa, Usunpostalcı, “*Ebu Hanife*” Maddesi, *DİA*, X, 131-138; İslam Akidesiyle ilgili görüşleri hakkında bkz. Yusuf Şevki, Yavuz, “*Ebu Hanife*” Maddesi, *DİA*, X, 138-143; Ebu Hanife ile ilgili yazılmış eserler ve yapılmış tezler hakkında bkz. Ali, Bardakoğlu, “*Ebu Hanife*” Maddesi, *DİA*, X, 143-145.

‘Selefe kötü söz söylemeyen, kadere iman eden ve bir günah sebebiyle kimseyi tekfir etmeyen gruptanım’ diye cevap verdim. Bunun üzerine ‘Sen doğruyu fark etmişsin ve o görüşünden ayrılma’, dedi.⁶ Bu rivayet, İmam Ebu Hanife'nin, oldukça kesif dini münakaşaların yapıldığı bir cemiyetin içerisinde yetişmesine rağmen istikamet üzere kalabildiğini göstermektedir.

Ebu Hanife, hicri 132 yılında hilafetin Emevilerden Abbasilere geçmesini memnuniyetle karşılamış ve Irak'a dönerek ilmi faaliyetlerini devam etmiştir. 136 – 158 / 754 – 775 yılları arasında ikinci Abbasi halifesi sıfatıyla iktidar koltuğuna oturan **Ebu Cafer Abdullah b. Muhammed el-Mansur** (v. 158/775) ona kadılık teklif etmiş ve bir takım atiyelerle de taltif etmek istemiştir. Ne var ki İmam, kendisinin teklif edilen bu görev için ehliyetli olmadığını söyleyerek, özür dilemiş ve hediyeleri de reddetmiştir. Ayrıca İmam, Hz. Ali'nin torunlarından **en-Nefsü'z-zekiyye** olarak bilinen Muhammed b. Abdullah b. Hasan el-Müsenna (v.145) ve kardeşi İbrahim'in Abbasilere karşı başlattıkları isyanı da desteklemiştir. Bunun üzerine Halife Mansur, onu tutuklatarak hapse attırmıştır.⁷ İmam, bir müddet hapiste kaldıktan sonra vefat etmiştir. Onun vefat sebebi ve yeri hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır.⁸

Hârzemi'nin tespitlerine göre İmam- Azam, kendisine karşı hasmane bir tavır takınan kişilere karşı bile nezahet ve nezakete münafi bir üslup kullanmamış, bhusus selef hakkında tezyif edici ifadelerden imtina etmeye itina göstermiştir. Saymeri'nin Abdullah b. Mubarek'e isnad ederek naklettiğine göre o şöyle demiştir: Bir keresinde Süfyan es-Sevri'ye, “*Ya Eba Abdillah, Ebu Hanife gıybetten ne kadar da çok sakınıyor. Ben onun, hiçbir hasmı hakkında dahi gıybet ederken görmedim*” dedim. Bana dedi ki; “*O iyiliklerini yok edecek bir kötülük yapmayacak kadar akıl sahibidir.*”⁹

Onun bu hususiyeti mezhebinin mümeyyiz vasıflarından biri olmuştur. Nitekim Hanefi fihna dair kitaplarda, bütün imamların hayırla yâd edilmesi bu prensibin bir yansımasıdır.¹⁰

⁶ Muhammed, Abdürreşid en-Nu'mani, **Mekanetü'l-İmam Ebi Hanife fi'l-hadis**, Daru'l-beşairi'l-İslamiyye, Beyrut, 1428. s.17.

⁷Tarih kitaplarının kaydettiklerine göre aynı gerekçeyle İmam Malik de kırbaça cezalandırılmıştır. Bkz. Muhammed Ebu Zehra, **Ebu Hanife**, (Çev.: Osman Keskioglu) Can Kitabevi, 1981, s. 46.

⁸ Değişik rivayetler ve tahlilleri hakkında bkz. Ebu Zehra, age. s. 47-65.

⁹ Saymeri, age, s. 42.

¹⁰ El-Harzemi, Ebu'l-müeyyd, Muhammed b. Mahmud, **Cami'u'l-mesnid**, Asitane, t.y. I, 17.

B- İmam Buhari

İmam Buhari'nin İsmi Muhammed, babasının ismi ise İsmail'dir. Nesep silsilesi, Ebu Abdullah **Muhammed b. İsmail** b. İbrahim b. Muğire b. Berdezbeh¹¹ **el-Buhari** el-Cufi,¹² şeklinde tespit edilmiştir. İmam Buhârî, Malik b. Enes ve Abdullah b. el-Mübarek gibi âlimlerden feyiz almış olan zengin ve âlim bir baba ile salih bir annenin çocuğu olarak 194 /810 senesinde Buhara'da doğmuştur. Küçük yaşta iken babasının vefat etmesi sebebiyle yetim kalmış olan Buhârî annesi tarafından yetiştirilmiştir.

Kendisinden nakledilen bir rivayete göre Buhari, henüz on yaşında iken Buhara'daki hadis âlimlerinin derslerine iştirak ederek, hadis ezberlemeye başlamıştır. Onun Rasûlüllah'ın hadislerini ezberleme noktasındaki şevk ve kabiliyetinin derecesini gösteren bir rivayet şöyledir: Buhârî on bir yaşındayken, Buhara'daki hadis âlimlerinden **Dâhili**'nin, hadis derslerinin birinde o büyük muhaddisin bir hadisi “*an Süfyan an Ebiz-Zübeyr an İbrahim*” şeklinde bir senetle rivayet ettiğini görmüş ve ona şöyle müdahale etmiştir: “*Ebu'z-Zübeyr, İbrahim'den hadis dinlememiştir, dolayısıyla râvî zincirindeki kişi Ebuz-Zübeyr değil, Zübeyr İbn Adıyy olmalıdır.*” Büyük hadis alimi Dahili ise, şanına yakışır şekilde, bu dâhî delikanlının tashihini kabul etmiş ve şükranla karşılamıştır.

Buhari, 16 yaşındayken, babasının hocalarından ve Türk asıllı¹³ bir İslam âlimi olan **Abdullah İbn Mübarek**'in (118-181) ve **Veki' b. Cerrah**'ın (129?-197) kitaplarını ezberlemiş, hicri 210 senesinde annesi ve büyük kardeşi Ahmed ile beraber hac ibadeti için Mekke'ye gitmiştir. Beraberce hac vazifesini ifa ettikten sonra annesi ve kardeşi Buhara'ya dönmüş; Buhari ise Mekke'de kalarak özellikle İmam Şafii'nin tilmizlerinden **Abdullah b. ez-Zübeyr el- Humeydi** (v.219 / m.834)'nin derslerine iştirak etmiştir.¹⁴

Ehl-i Sünnet âlimlerinin çoğu tarafından “*امير المؤمنين في الحديث / Hadiste Müminlerin emiri*” kabul edilen İmam Buhari, aynı zamanda büyük bir fakihdir.¹⁵ Nitekim o kendisinden önceki hadisçilerin hadis telifindeki üsluplarının dışına çıkarak, muhalledat-ı islamiyyeden olan *es-Sahih* isimli eserini bir fakih mantığıyla tanzim etmiştir. Uzmanlar *es-*

¹¹ Bazı araştırmacılara göre, Buhari'nin büyük dedesi olan bu zat Mecusidir. (Bkz. Azami, Mustafa “Buhari” *DİA* VI, 369) Buna göre Buhari Fars asıllı bir aileden gelmiş demektir.

¹² Buhârî'nin “el-Cu'fi” şeklindeki nisbesi, büyük dedesi Muğire'nin Buhara valisi Yaman al-Cufi'nin vasıtasıyla Müslüman olmasından kaynaklanmaktadır. O dönemlerde bir kişi kimin vasıtasıyla Müslüman olmuşsa onun mevlası sayılır ve onun kabilesine nispet edilirdi.

¹³ Bu büyük Türk alimi hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Osman Cemal, **Abdullah b. el-Mübarek**, Dâru'l-kalem, Dimaşk, 1998, s. 43.

¹⁴ Buhari'nin hadis ilmindeki yeri hakkında derli toplu ve doyurucu bilgi için bkz. Azami, Mustafa “Buhari” Maddesi, *DİA*. VI, 368-372.

¹⁵ Onun fakihlik yönüne dair bkz. Öğüt, Salim, “Buhari” Maddesi, *DİA*. VI, 375- 376

Sahih'indeki bap başlıklarının onun fikhi anlayışını yansıttığını söylemektedirler. Bapların başına öncelikle mevzu ile alakalı olduğunu düşündüğü ayetleri yerleştirmiş olması, onun zihin dünyasında, fikhın sadece Kur'an ve Sünnet referanslı olmasının gerekliliği, görüşünde olduğunu göstermektedir. Bu başlıkların onun fikhi görüşünü temsil ettiği gerçeğini dikkate aldığımızda, Buhari'nin, kendisinden önceki fakihlerle hem uyuşan hem de uyuşmayan bir takım görüşlere sahip olduğu kanaatine ulaşmaktayız. Buhari, 256 tarihinde Semarkand şehrine iki fersah mesafedeki **Hartenk** köyünde vefat etmiştir.

II-İmam Buhari'nin Ebu Hanife Hakkında Zikrettiği Rivayetler ve Tahlilleri

Bizim Şamile programından yaptığımız ve matbuları ile de teyit ettiğimiz tespitlere göre İmam Buhari, hadis râvîlerinin durumunu ele aldığı *et-Tarihu'l-kebir* ve *et-Tarihu's-sağır* isimli eserlerinde, beş yerde İmam Ebu Hanife'yi dolaylı şekilde de olsa cerh eden bir takım menfi rivayetlere yer vermiştir. Şimdi bu rivayetleri, orijinalleri ile birlikte zikrederek tahlil edelim.

1- Buhari'nin "*et-Tarihu'l-kebir*" isimli eserin 2253 maddesinde şu ifadeler yer verilmiştir:

نعمان بن ثابت أبو حنيفة الكوفي مولى لابي تيم الله بن ثعلبة. روى عنه عباد بن العوام، وابن المبارك، وهشيم، ووكيع ومسلم بن خالد، وأبو معاوية والمقري، كان مرجنا سكتوا عنه وعن رأيه وعن حديثه.

*Numan b. Sabit, Ebu Hanife el-Kûfi, Teymullah b. Sa'lebe oğullarının mevlasıdır. Ondan Abbad b. el-Avvam, İbnü'l-Mübarek, Hüşeym (v. 183), Veki', Müslim b. Halid, Ebu Muaviye ve el-Makri gibi âlimler rivayette bulunmuşlardır. İrca görüşüne sahipti. Kendisi, görüşü ve hadisi hakkında sükût ettiler.*¹⁶

Tahlil:

İmam Buhari'nin, kitabında Ebu Hanife hakkında naklettiği bu rivayet oldukça problemli görünmektedir. Şöyle ki; bu rivayette Ebu Hanife'ye iki nakisa isnat edilmiştir:

¹⁶ Buhari, Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cu'fi, *et-Tarihu'l-kebir*, Daru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, VIII, 81.

İlki, İmam Ebu Hanife'nin irca görüşüne sahip olduğu iddiasıdır. Yukarıdaki ifadelere göre, Buhari'nin zihninde, irca görüşüne sahip olmak oldukça ciddi bir cerh gerekçesidir. Çünkü ona göre; selef, Mürcieden olması sebebiyle Ebu Hanife'nin ne reyine ne de hadisine haklı olarak itibar etmemiştir. Burada meseleyi doğru bir şekilde ortaya koyabilmek için “irca” kavramı hakkında kısa bir hatırlatma yapmak faydalı olacaktır: Sözlükte tehir etmek ve ümit vermek manalarına gelen “irca” kavramı, İslam mezhepler tarihi literatüründe aşağıdaki görüşlere sahip olanları ifade etmek için kullanılmaktadır:¹⁷

a) Hz. Osman'ın şahadetinden sonra, Sahabe arasında ortaya çıkan savaşlarda, taraflardan her hangi birinin haklı veya haksız olduğuna dair kati hüküm vermekten kaçınarak, onlarla ilgili hükmün Allah'a havale edilmesinin gerekliliğini savunan görüş,

b) İman prensiplerini tam olarak kabul eden bir kişinin bir farzın terki veya bir haramın irtikâbı gibi amelî bir kusur işlemesi durumunda, onun azabı hak eden günahkâr bir mümin sayılacağı, ancak, o kişiyi Allah'ın cezalandırmasının da affetmesinin de caiz olduğunu, dolayısıyla onun ahiretteki durumunun Allah'ın meşiyetine havale edileceğini savunan görüş,

c) İmanın mahiyeti ile amelin mahiyeti arasında kategorik bir farklılık bulunduğu gerekçesiyle amelin imandan bir cüz sayılamayacağını savunan görüş,

d) Bir kâfire dünyadaki iyi işlerinin ahirette fayda vermeyeceği gibi, bir mümine de günahlarının zarar vermeyeceğini savunan görüştür.

Buhari'nin Ebu Hanife'ye isnat ettiği mürcielik isnadı müphemdir. Şayet yukarıdaki görüşlerden ilk üçü kastediliyorsa, Ebu Hanife'den önce de bu görüşleri savunan son derece muteber kişilerin bulunduğu bilinmektedir. Buna karşılık dördüncü manadaki irca görüşü İslam'ın ameli veçhesini adeta atıllaştırdığı ve anlamsızlaştırdığı için şiddetle tenkit edilmiştir. Ebu Hanife'nin dördüncü manadaki irca görüşüne sahip olmadığı bilinmektedir.

İkinci olarak Buhari'nin “*onun görüşünü ve hadisini alma noktasında sükût ettiler*” ifadesi iç tutarlılık açısından problemlidir. Şöyle ki; Özellikle İmam Buhari'nin yaşadığı zaman ve zeminde, Ebu Hanife'nin mezhebinin Müslümanlar arasında en yaygın mezheplerden olduğu malumdur. Dolayısıyla, binlerce kişiden ilim almış ve onlarca müçtehit yetiştirmiş bir müçtehidin sözüne itibar edilmediği, iddiası vakiayı yansıtmamaktadır. Ayrıca Buhari, burada *Abbad b. el-Avvam, İbnü'l-Mübarek, Hüseyim (v. 183), Veki', Müslim b. Halid,*

¹⁷ Bu mevzuda daha geniş bilgi için bkz. Muhammed. b. Abdilkerim eş- Şehristani, **el-Milel ve'n-Nihal**, Daru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, I, 137-144.

Ebu Muaviye ve el-Makri gibi âlimlerin Ebu Hanife'den rivayette bulduklarını açıkça ifade etmiştir. Bir taraftan Ebu Hanife'den ilim almış olanları isimleriyle sayarken diğer taraftan “onun görüşünü ve hadisini alma noktasında sükût ettiler”¹⁸ demiştir. Yani ondan rivayette bulunanlar belli iken, sükût edenler belli değildir. Dolayısıyla İmam Buhari'nin İmam Ebu Hanife hakkındaki bu ifadeleri, hem ona bir kusur olarak isnat edilen kavramın kapalılığı hem de açık bir tenakuz barındırdığı için itibardan sakıttır.

2- Buhari'nin **et-Tarihu's-sağir** isimli eserinin 1723. Maddesinde şu ifadeleri görüyoruz:

سمعت إسماعيل بن عروة يقول، قال أبو حنيفة: جاءت امرأة جهم إلينا ههنا فأدبت نساءنا.

“İsmail b. Ar'ara'yı şöyle derken duydum: Ebu Hanife dedi ki, Cehm'in karısı bizim buraya geldi ve bizim kadınlarımızı eğitti.”¹⁹

Tahlil:

İmam Buhari'nin, İsmail b. Ar'ara vasıtasıyla İmam Ebu Hanife'ye nispet ederek naklettiği bu rivayet ilk bakışta Ebu Hanife'nin aile boyu Cehmiyye mezhebinden olduğu düşüncesini iham etmektedir. Nitekim Kevseri'nin naklettiğine göre Bağdadi, Tarihinde Ebu Hanife'nin Cehmiyye mezhebinden olduğunu ifade eden bir takım asılsız rivayetlere yer vermiştir.²⁰

Kanaatimizce Buhari'nin bu rivayeti, hem senet hem de metin itibarıyla problemlidir. Çünkü İsmail b. Ar'ara'nın Buhari'ye hadis naklettiği bilinmekte ise de, kimliğine dair, Buhari'nin kendi kitapları da dâhil, teracim kitaplarında her hangi bir bilgi bulunmamaktadır.²¹ Bilindiği gibi, râvinin kimliği ve kişiliği hakkında yeterli malumatın bulunmamasına, hadis ilmi ıstılâhında *cehâletü'r-râvi* tabiri kullanılır ve bu durum râvinin adaletini ihlal eden hususlardan sayılır.²² Cerh ve ta'dîl ilminde “cehâlet” iki kısımda değerlendirilmektedir: Birincisi râvinin kimliğinin bilinmemesi, ikincisi ise râvi hakkında

¹⁸ Kevseri, Ebu Hanife'nin rivayetini almaktan yüz çevirenlerin sadece, İmran b. Hattan ve Hariz b. Osman gibi Hariciler ile “el-Menzile beynelmenzileteyn” görüşüne sahip olan Mutezile'den ibaret olduğunu söylemektedir. Bkz. el-Kevseri, **Te'nib**, s. 72.

¹⁹ Buhari, **et-Tarihu's-sağir**, tah. Mahmud İbrahim, Zayed, Daru'l-ma'rife, Beyrut, 1986, II, 41.

²⁰ Bkz. Kevseri, **Te'nib**, s. 70-72.

²¹ Bkz. Kevseri, age, s. 71.

²² Hatîb, Bağdâdî, Ahmed b. Ali Ebû Bekir, **el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye**, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1988, s. 88.

verilen cerh ve tadil hükmünün bilinmemesidir.²³ Bağdâdî meçhûl tabirini “*hadisle meşgul olmaması, ilim talebi ile meşhur olmaması ve kendisinden az sayıda hadis nakledilmesi gibi sebepler nedeniyle hadisçiler arasında bilinmeyen kimse*”²⁴ olarak tarif etmiştir. Böyle bir kişinin rivayeti, fukaha ve muhaddislerin ekseriyeti nazarında makbul değildir.²⁵ Haricî desteklerle de olsa bu isimler açıklık kazanmadığı müddetçe onlar kanalıyla gelen rivayetler illetli olarak kabul edilir. Bu kıstastalar itibariyle Buhari’nin İsmail b. Ar’ara kanalıyla naklettiği bu rivayet “*birinin dediğine göre*” gibi bir illetle ma’lûldür ve istidlale elverişli değildir. Nitekim Buhari, Cehmiyye’nin reddine dair yazmış olduğu kitabında, İmam Ebu Hanife’nin talebelerinden İmam Muhammed b. el-Hasen hakkında “*ومحمد الشيباني جهمي / Muhammed eş-Şeybani de cehmidir.*”²⁶ derken, Ebu Hanife’den hiç bahsetmemiştir.

Ayrıca bu rivayette Cehm’in karısının kim olduğu, Ebu Hanife’ye nispet edilen “bizim kadınlarımız” ifadesiyle kimleri kastettiği, tedibin hangi mevzu ile alakalı olduğuna dair hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla, her açıdan problemlili olan böyle bir rivayet ile Ebu Hanife gibi bir müçtehidin itibarını zedelemek, kanaatimizce, doğru değildir.

3- Buhari’nin, **et-Tarihu’s-sağîr** isimli eserinin 1724 ve 1725. Maddelerinde İmam Ebu Hanife hakkında şu ifadeleri görüyoruz:

"سمعت الحميدي يقول قال أبو حنيفة: قدمت مكة فأخذت من الحجاج ثلاث سنن؛ لما قعدت بين يديه قال لي: استقبل القبلة فبدأ بشق رأسي الأيمن وبلغ إلى العظمين. قال الحميدي فرجل ليس عنده سنن عن رسول الله صلى الله عليه وسلم ولا أصحابه في المناسك وغيرها كيف يقلد أحكام الله في الموارث والفرائض والزكاة والصلاة وأمور الإسلام."

“*Humeydi’yi şöyle derken duydum: Ebu Hanife dedi ki: Mekke’ye geldim ve (kan aldırarak üzere) önüne oturduğum bir hacamatçıdan üç sünnet öğrendim. Önüne oturduğumda bana “ Kibleye doğru dön” dedi ve başımın sağ tarafından yarmaya başladı, kemiklere kadar dayandı. (Humeydi) dedi ki: Nasıl olur da nezdinde Hz. Peygamber (sav) ve ashabından hac ibadeti (menasik) ve başka hususlara dair sünnet bilgisi bulunmayan bir kişi; miras, feraiz, zekât, namaz ve İslam ’ın diğer meseleleri hakkında taklit edilir*”²⁷.

²³ İbn Hacer, Askalani, **Nüzhetu’n-nazar fi tadvîhi Nuhbeti’l-Fiker**, thk. Nurettin İtr, Dimaşk, 1993. ss. 97-99.

²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, **Kifâye**, s. 88.

²⁵ İbn Hacer, age, s. 98.

²⁶ Bkz. Buhari, **Halk-u ef’âli’l-‘ibad ve’r-reddü ale’l-cehmiyye ve Ashabi’t-ta’fîl**, Müessesetü’r-risale, 1990, s. 15.

²⁷ Buhari, **et-Tarihu’s-sağîr**, II, 43

Tahlil:

Buhari gibi büyük bir muhaddisin kitabında, Ebu Hanife gibi büyük bir fakih hakkındaki bu hikâyenin yer almış olması, gerçekten anlaşılması zor durumdur. Çünkü bu hikâyede birçok tuhaflık göze çarpmaktadır. Şöyle ki;

Öncelikle Buhari, bu hikâyeyi hocası Humeydi vasıtasıyla Ebu Hanife'nin ağzından nakletmektedir. Yani H. 219 senesinde vefat etmiş olan ve Ebu Hanife ile görüşmediği kesin olan²⁸ Humeydi ile Ebu Hanife arasındaki ravi zikredilmemiştir ve hikâye munkatı bir haberdır. Bu yönüyle

İkinci olarak, bu rivayete göre hikâyeyi nakleden Buhari'nin hocası Humeydi'nin, Ebu Hanife'yi tezyif konusunda kendisini kontrol edemediği anlaşılmaktadır. Çünkü o, sadece hikâyeyi nakletmekle kalmamış, onun muhteviyatının doğru olduğunu varsaymış ve bu varsayım üzerine, Ebu Hanife'nin diğer meselelerle alakalı bir sünnet bilgisine de sahip olmadığı, şeklinde oldukça tuhaf bir genellemede bulunmuştur. Bütün bunlarla da yetinmeyerek, dinin diğer meselelerinde Ebu Hanife'nin içtihatlarına itibar edilmesine hayret etmek suretiyle, adete Ebu Hanife'nin hiçbir sözünün dikkate alınmamasının gerekliliği sonucuna vararak bizleri hayretler içerisinde bırakmıştır. Buhari gibi bir imamın, kitabında bu hikâyenin yer alması da bir o kadar hayret vericidir.

Üçüncü olarak, bu haberin doğru olduğunu kabul ettiğimizde; söz konusu sünnetlerin, hac ibadetinin özüne müteallik olmamasını da dikkate alarak, genellemeden kaçınmak ve Ebu Hanife'ye nispet edilen ifadelerden, onun Hz. Peygamber'in sünnetini öğrenmek için her fırsatı değerlendirmeye çalıştığı sonucunu çıkarmak akla ve hüsn-ü zan prensiplerine daha uygundur.

Dolayısıyla bu rivayet, hikâyenin konusundan çok ravisi hakkında bir tezyif belgesi özelliğine sahiptir ve itibardan sakıttır.

4- Buhari'nin **et-Tarihu's-sağîr** isimli eserinin 1941. Maddesinde şu ifadeleri görüyoruz:

حدثنا نعيم بن حماد قال حدثنا الفزاري قال، كنت عند سفيان فنعى النعمان، فقال: الحمد لله كان ينقض الإسلام عروة ما ولد في الإسلام أشأم منه.

²⁸ Bkz. Kevseri, age, 72.

“Nuaym b. Hammad bize haber verdi ve dedi ki: Bize Fezzari haber verdi, dedi ki: Ben Süfyan’ın yanındaydım, Nu’man’ın (Ebu Hanife’nin) ölüm haberi verildi, bunun üzerine dedi ki: “Allah’a hamdolsun İslam’ı lime lime bozuyordu. İslam’da ondan daha uğursuz birisi doğmamıştır.”²⁹

Tahlil:

Buhari’nin Nuaym b. Hammad – el-Fezzari kanalıyla Süfyan es-Sevri’ye kadar dayandırılan bu rivayete benzer rivayetler başka kaynaklarda ve farklı kişilere nispet edilerek aktarılmıştır. Mesela Abdullah b. Ahmed b. Hanbel’e (v. 290) nispet edilen “**Kitabü’s-sünne**” adlı eserin, kayda değer bir bölümü Ebu Hanife’nin aleyhine dair söylenmiş sözlerin nakline tahsis edilmiştir.³⁰ Biz konuya dağıtmadan sadece Buhari’nin bu rivayetini ele alalım. Bu rivayette üç nokta dikkat çekmektedir:

Birincisi, Buhari bu rivayeti Nuaym b. Hammad’dan (v.228) nakletmektedir. Saha uzmanlarına göre bu zat, hem sünneti takviye etmek için hadis uydurmakla, hem de Ebu Hanife hakkında mesalib (kötüleyici) hikâyeleri uydurmakla itham edilmiştir.³¹ Dolayısıyla, onun, özellikle Ebu Hanife hakkındaki rivayetleri şaibelidir. Ayrıca hadisçiler Hz. Peygamber’in hadislerinde ve kendi sosyal hayatlarında râvilerin yalan söyleyip söylemedikleri hususu üzerinde önemle durmuşlar, yalancılığı ile bilinen veya yalancılıkla itham edilen râvilerin nakillerine itibar etmemişlerdir.³² Hatta, İmam Mâlik’e göre, rivayetlerine itibar edilmeyecek dört gruptan biri de günlük hayatında yalan söyleyen kimselerdir.³³ Nitekim hadis ricâli sahasının otoritelerinden biri kabul edilen Zehebî, Nesâi ve Dârekutnî’nin Nuaym’ı vehm ve leyse bişey’in ifadeleriyle cerh ettiklerini aktarmaktadır.³⁴ Dolayısıyla bu rivayet senet açısından itibardan sakıttır.

İkincisi, bu rivayette Ebu Hanife’nin hangi görüşü ile İslam’ı paramparça ettiği bildirilmemiştir. Bilindiği gibi cerh ve tadil ilminde muğlak ithamlara itibar edilmez. Zira

²⁹ Buhari, **et-Tarihu’s-sağir**, II, 93

³⁰ Abdullah b. Ahmed, **Kitebü’s-sünneh**, tah. El-Kahtani, Muhammed b. Said b. Salim, Dar-u İbni’l-Kayyim, Riyad, 1986, 180 - 229; Ayıca bkz. Ahmed b. Hanbel, **el-İlel**, 152; İbn Hibban, **el-Mecruhin**, İbn Hazm, **el-İhkam**; Bağdadi, Tarihu Bağdad, XIII, 394,451

³¹ Zehebî, Ebu Abdillâh, Şemsüdin, Muhammed b. Ahmed b. Osman, **el-Muğnî fi’l-duafâ**, thk. Nurettin İtr, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut, t.y., II, 356; Kevseri, **Tenib**, s. 72

³² Hatîb el-Bağdâdî, **Kifâye**, s. 144.

³³ Râmehurmûzî, Hasan b. Abdurrahman, **el-Muhaddisu’l-fâsil beyne’r-râvî ve’l-vâî**, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Dârü’l-Fikr, Beyrut, 1984, s. 403.

³⁴ Bkz. Ebû Ahmed Abdullâh b. Adiy el-Cürcanî, **el-Kâmil fi duafâi’r-ricâl**, Dârü’l-Fikr, Beyrut, 1988, VII, 16; Ebü’l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali İbnü’l-Cevzi, **ed-Duafâ ve’l-metrûkîn**, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1406, III, 164; Ebü’l-Haccac Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf el-Mizzî, **Tehzîbü’l-kemâl**, thk. Beşşâr Avvâd Ma□rûf, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1980.

muhaddisler, tezkiyeye ehil olan münekkidin, gerekçesini belirtmediği ta'dîl ifadelerini makbul saymışlarsa da, gerekçesini açıklamadığı mutlak cerh ifadeleri makbul görmemişlerdir.³⁵

Üçüncüsü Süfyan es-Sevri'nin Ebu Hanife hakkında oldukça sitayişkâr ifadeler kullandığına dair de rivayetler bulunmaktadır.³⁶ Süfyan-ı Sevri gibi züht ve ihtiyatıyla iştihar etmiş bir âlimden, Ebu Hanife gibi büyük bir müçtehit hakkında varit olan övgü ve yergi ifadelerinden, birini tercih etmek durumunda kaldığımızda, her iki imamın şanına layık olanın övgü ifadelerini tercih etmek olduğu açıktır. Kanaatimizce, zann ile ilgili nasslar dikkate alındığında, Müslümanlar hakkında özellikle de İslam'ın taşınmasında hizmeti sebkat eden alimler hakkında, hüsn-ü zanda hata etmek sü-i zanda isabet etmekten efdaldir.

5- Buhari'nin **ed-Duafâü's-Sağir** isimli eserinin 388 nolu maddesinde şu ifadeler geçmektedir:

" النعمان بن ثابت أبو حنيفة الكوفي مات سنة خمسين ومائة.

حدثنا نعيم بن حماد حدثنا يحيى بن سعيد ومعاذ بن معاذ سمعنا الثوري يقول: استتيب من الكفر مرتين.

حدثنا نعيم حدثنا الفزاري قال: كنت عند الثوري فنعى أبو حنيفة فقال: الحمد لله، وسجد. قال: كان نقض الإسلام عروة عروة

وقال - يعني الثوري - : ما ولد في الإسلام مولود أشأم منه.

حدثنا صاحب لنا عن حمدويه، قال: قلت لمحمد بن مسلمة: "ما لرأي النعمان دخل البلدان كلها إلا المدينة". قال: "إن رسول

الله صلى الله عليه وسلم قال: لا يدخلها الدجال ولا الطاعون وهو دجال من الدجاجة".

" Numan b. Sabit, Ebu Hanife, el-Küfi 150 tarihinde vefat etmiştir.

Bize Nuaym b. Hammad tahdis etti: Bize Yahya b. Sa'id ve Muaz b. Muaz tahdis etti. Sevri'yi şöyle derken duydum: " (Ebu Hanife) iki defa küfürden tevbeyle davet edildi".

Bize Nuaym tahdis etti. Bize Fezzari tahdis etti o şöyle dedi. Ben Sevri'nin yanındaydım Ebu Hanife'nin ölüm haberi geldi ve şöyle dedi: Allah'a hamdolsun ve secde etti ve şöyle dedi: İslam'ı lime lime bozmuştur. Süfyan dedi ki: İslam'da ondan daha uğursuz birisi doğmamıştır.

Bize bizim bir arkadaşımız Hamdeveyh'ten tahdis etti dedi ki: Ben Muhammed b.

³⁵ Emin Aşıkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, (Doktora Tezi), MÜSBE, İstanbul, 1992, s.116.

³⁶ Misaller için bkz. Saymeri, age, 73 - 76: İsmail Hakkı Ünal, **İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı**, DİB Yayınları, Ankara 1994, s. 233.

Mesleme'ye dedim ki: Numan'ın görüşü bütün beldelere girdiği halde Medine'ye dâhil olmadı. Dedi ki: Muhakkak Allah'ın Rasülü (sav) şöyle dedi: Oraya deccal ve taun giremez, o deccallerden bir deccaldır.”

Tahlil:

Üç tane rivayeti ihtiva eden bu iktibasın ilk üçünde Nuaym b. Hammad ve Süfyan es-Sevri bulunduğu için bir önceki tahlillerimiz burası için de geçerlidir. Ayrıca şu noktanın da hatırlatılmasında fayda vardır: Bir münekkidin cerh ifadelerinin kabul edilmesi için, her şeyden önce kendisinin mecruh olmaması şarttır. Saha uzmanlarının da ifade ettikleri gibi, tenkitçilik şartlarını taşımayan bir münekkidin tenkit ifadelerine itibar edilmez.³⁷ Binaenaleyh kendisi bizzat yalan uydurmakla itham edilmiş ve en ağır cerh ifadeleriyle itham edilmiş bir râvinin (Nuaym b. Hammâd) Ebû Hanife hakkındaki bu cerh ifadelerine itibar edilmeyeceği açıktır.

Üçüncü rivayette ise “*Bize bizim bir arkadaşımız Hamdeveyh'ten tahdis etti*” diye başlamaktadır. Bu rivayet meçhül bir râvî kanalıyla aktarılmış olduğu için senet yönünden itibardan sakıttır. Muhtevası açısından ise hiçbir şekilde realiteyi yansıtmadığı için tahlile tabi tutulmaya elverişli değildir.

SONUÇ

İmam Buhari gibi, büyük bir âlimin, kitaplarında, İmam Azam gibi ilim, vera, zühd ve sadakat abidesi bir şahsiyet hakkında bazı asılsız cerh edici rivayetlere yer verirken, ta'dil rivayetlerinden hiç söz etmemesi tabii olarak dikkat çekicidir. İmam Buhari'nin İmam Ebu Hanife ile alakalı olarak zikrettiği rivayetleri teker teker ele aldığımızda, hem senet hem de metin itibarıyla oldukça problemlili olduğu görülmektedir. Elbette ki, Buhari'nin mezkûr rivayetlerdeki bu problemleri görmemiş olduğu söylenemez. Ancak, onun böyle problemlili rivayetlere kitaplarında niçin yer verdiği, noktasında düşündüğümüzde bize en makul gelen ihtimal şudur: İmam Buhari, Hz. Peygambere (sav) nispet edilen hadislerin en sahihlerini toplamayı hayatının gayesi yaptığı için, zamanındaki ehl-i hadis ile daha çok hem hal olmuştur. Özellikle Ebu Hanife karşıtlığı ile iştihar etmiş olan el-Humeydi başta olmak üzere, kendilerinden hadis dinlediği âlimlerin çoğunun, umumiyetle bir kötülleme sıfatı olarak kullanılan “Ehl-i rey”, ama hususiyle de Ehl-i rey'in imamı olarak gördükleri İmam Ebu

³⁷ Aşıkutlu, **Hadiste Rical Tenkidi**, s. 58.

Hanife karşıtlığı ortak noktasında birleştikleri görülmektedir. Öyle anlaşılıyor ki Buhari, hocalarının ve çevresinin Ebu Hanife hakkındaki kanaatlerinden etkilenmiş ve onun, şahsi reyini Hz. Peygamber'in (sav) hadisine tercih ettiği, şeklindeki isnatların doğru olabileceğine ihtimal vermiştir.

İmam Buhari'nin, kitaplarında söz konusu rivayetlere yer vermesinin sebebi ne olursa olsun, bu gün için elimizdeki bilgi ve belgeler, objektif ilmi kıstaslarla incelendiğinde, mezkûr cerh ifadelerinin geçersiz olduğunu söylememiz gerekir. Söz konusu rivayetlerin ya Ebu Hanife karşıtlığı ile bilinen kişiler tarafından nakledilmesi veya rivayet zincirlerinde kopukluğun bulunması bunun açık delilidir. Dolayısıyla, bizim kanaatimizce İmam Ebu Hanife, Buhari'nin naklettiği rivayetlerdeki itham mevzuu olan kusurlardan beridir.

Hz. Peygamber'in (sav) vefatı ile fert seviyesinde ismet müessesesinin son bulunduğu hakikatinden kat'ı nazar etmeksizin, şu noktanın altının özellikle çizilmesini önemli görüyoruz. Çalışmazın mevzuu olan her iki imamın, İslam'ın muhafazası ve müteakip nesillere tam olarak aktarılması için ortaya koydukları meşkûr mesailer ortadadır. Onların bu hizmetlerini takdir etmek ve her ikisine karşı hürmetkar ve vefalı olmak bir Müslümanlık borcudur. Ancak şu hakikati de açıkça ifade etmemiz gerekir: Aynı zamanda büyük bir fakih ve müçtehit olan Buhari'nin de, diğer müçtehitler gibi, bir takım içtihadî kanaatlere sahip olması da tabiidir. Zira her müçtehidin, usulüne uygun şekilde yaptığı içtihat neticesinde ulaştığı kanaatin doğru, diğer görüşlerin ise isabetsiz olduğunu düşünmesi normaldir. Bizim kanaatimizce, İmam Buhari'nin kitaplarında Ebu Hanife'nin şanını tenkis edici rivayetlere yer vermesi isabetli olmamıştır. *الله اعلم بالصواب و إليه المرجع و المآب*

KAYNAKÇA

- Abullah b. Ahmed, **Kitebü's-sünneh**, tah. El-Kahtani, Muhammed b. Said b. Salim, Daru İbnilkayyim, Riyad, 1986
- Askalani, İbn Hacer, **Nüzhetu'n-nazar fi tadvîhi Nuhbeti'l-Fiker**, thk. Nurettin İtr, Dimaşk, 1993
- Aşıkkutlu, Emin, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, (Doktora Tezi), MÜSBE, İstanbul, 1992
- Azami, Mustafa, "*Buhari*" Maddesi, *DİA*, VI, 368-372.
- Bağdâdî, Hatîb, Ahmed b. Ali Ebû Bekir, **el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988
- Bardakoğlu, Ali, "*Ebu Hanife*" Maddesi, *DİA*.
- Buhari, Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cu'fi, **et-Tarihu'l-kebir**, Daru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- _____, **et-Tarihu's-sağir**, tah. Mahmud İbrahim Zayed, Daru'l-ma'rife, Beyrut, 1986
- _____, **Halk-u ef'âli'l-ibad ve'r-reddü ale'l-cehmiyye ve Ashabi't-ta'fil**, Müessesetü'r-risale, 1990,
- Cürçani, Ebû Ahmed Abdullah b. Adiy, **el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl**, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1988.
- Ebu Zehra, Muhammed, **Ebu Hanife**, (Çev.: Osman Keskiöglü) Can Kitabevi, 1981.
- Harzemi, Ebu'l-müeyyd, Muhammed b. Mahmud, **Cami'u'l-mesaniid**, Asitane, t.y.
- İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, **ed-Duafâ ve'l-metrûkîn**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1406,
- Kevseri, Muhammed Zahid, **Te'nîbü'l-Hatîb**, Daru'l-kitabi'l-arabi, Beyrut, 1981.
- Muhammed Osman Cemal, **Abdullah b. el-Mübarek**, Dârü'l-kalem, Dimaşk, 1998.

- Muhammed. b. Abdilkerim eş- Şehristani, **el-Milel ve'n-Nihal**, Daru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut, 1992
- Mizzi, Ebü'l-Haccac Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf, **Tehzibü'l-kemâl**, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1980.
- Nu'mani, Muhammed, Abdürreşid, **Mekânetü'l-imam Ebi Hanife fi'l-hadis**, Daru'l-beşairi'l-İslamiyye, Beyrut, 1428.
- Rânehurmûzî, Hasan b. Abdurrahman, **el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî**, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1984.
- Saymeri, Ebu Abdillah, Hüseyin b. Ali, **Ahbaru Ebi Hanife ve Ashabihi**, Alemü'l-kütüb, Beyrut 1985
- Usunpostalcı, Mustafa, “*Ebu Hanife*” Maddesi, *DİA*.
- Ünal, İsmail Hakkı **İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı**, DİB Yayınları, Ankara 1994.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “*Ebu Hanife*” Maddesi, *DİA*.
- Zehebî, **el-Muğnî fi'd-duafâ**, thk. Nurettin İtr, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y.